

ירון צור קהילה קרועה – יהודי מרוקו והלאומיות, 1943–1954
 תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, העמותה לחקר מערכות העפלה ע"ש שאול אביגור,
 עם עובד, 2001, 520 עמודים.

ספרו של ירון צור דן בתקופה קצרה בתולדות יהודי מרוקו: השנים 1943–1954. שנים אלה היו גורליות משום שניכרו בהן היטב אותותיה רבות־הפנים של הלאומיות בחיי היהודים בארץ זו. אין מדובר בתנועה לאומית אחת, אלא במפגש הקשה והפתלתול בין הלאומיות המרוקאית המתחזקת, הלאומיות הצרפתית בצביונה הקולוניאלי הדועך, ו"לאומיות הפזורה" של העם היהודי, שחתרה בשלב זה – בשלהי מלחמת־העולם השנייה ולאחריה – לממש את החזון של הקמת מדינת־הלאום היהודית. מוקד הסיפור הוא אומנם מרוקו – מקום מושבה של הגדולה מבין הקהילות היהודיות בארצות האסלאם – אך משמעות הסיפור מתרחבת הרבה מעבר לגבולותיה של מדינה זו. עלינו להביא בחשבון, בין היתר, את ההיסטוריה של ארגון כ"ח – "כל ישראל חברים" שמרכזו בפריז – ואת מפעלו בצפון אפריקה בתיאום עם המשטר הקולוניאלי, את פועלם בתום המלחמה של ארגונים שבסיסם בארצות־הברית (דוגמת ה"ג'וינט"), וכן את יוזמותיה של התנועה הציונית בקשר לפזורה המרוקאית בתקופה שלפני הקמת המדינה ואת מדיניותה של ישראל בשנים הראשונות לקיומה.

הספר מקדיש פרק שלם לכל אחת משלוש הלאומיות המוזכרות, ודן בהתייחסותן ליהודים במרוקו ובתגובות היהודים כלפיהן. הסיפור על הלאומיות המרוקאית הינו הקצר ביותר, אולי בגלל הקושי של המחבר להגיע לתעודות, ואילו הדיון בלאומיות היהודית הינו הארוך מביניהם. הפרק השלישי, "החברה היהודית והלאומיות", מנתח את הזרמים הלאומיים בהקשרים חברתיים, חינוכיים ותרבותיים שמסבירים גם את המשיכה וגם את הבעייתיות הכרוכה בתנועות אלה. מעבר לחלוקה החדה לאידיאולוגיות מתחרות, אנתנו למדים על המפגש ביניהן בחיי העילית ובחברה בכללותה, ועל הנזילות בין מכוונות אחת לרעותה. הנתונים בפרק זה מצביעים לא־אחת על מצבים פרדוקסליים שנוצרו במסגרת המאמץ לקדם אידיאולוגיות ופרוגרמות בקרב היהודים במרוקו, במיוחד בהקשר הקולוניאלי.

דוגמה אחת לסתירה ולפרדוקס ניתן למצוא במדיניות הצרפתית בתקופה שבה התערער שלטונה בצפון אפריקה. גורמים מסוימים במשרד החוץ הצרפתי גילו אהדה כלפי ישראל הצעירה, כי הם ראו בה גורם העומד בדרכה של הלאומיות הערבית הגוברת, לאומיות שקראה תיגר על שליטת זרים בצפון אפריקה. עם זה, המשטר הקולוניאלי לא היה יכול לאפשר פעילות ציונית נמרצת במרוקו, ונרתע במיוחד מצעדים מופגנים שיעודדו עלייה לארץ, שכן מעשים גלויים שתמכו במדינת־ישראל הגבירו את המתחיות במרוקו בין מוסלמים לבין יהודים, והתפרצויות של אלימות החלישו את אחיזתה של צרפת במגרב.

דוגמה אחרת לסתירה פנימית כזו ניתן לראות בנסיונם של הצרפתים לקנות את ליבם של היהודים המקומיים על־ידי הענקת אוטונומיה רבה יותר להתארגנות היהודית מקומית, על־מנת שהללו יעמדו לצידם במאמצייהם להמשיך את שלטונם במרוקו. את החבל שניתן ליהודים בהקשר זה ניצלו חלק מהם להפעלת לחץ לבטל את הגדרתם כנתיני הסולטן.

יהודים אלה ביקשו זכויות דומות לאלה שהוענקו ליהודים באירופה לאחר האמנציפציה. גם דרישה זו, כשלעצמה, העצימה את המתח בין מוסלמים לבין יהודים, ובמקרה זה פגע המתח דווקא ביהודים שראו עתיד אפשרי למיעוט היהודי במרוקו. יהודים אלה לא היו בדרך-כלל "אנטי-ציוניים" במובן האידיאולוגי, אבל הם לא היו מרוצים מבולטות-היתר של התנועה הציונית או מן הצעדים שנקטה ישראל לעידוד העלייה.

תוך כדי דיון בכיוונים הפוליטיים סביב עתיד היהודים, אנו למדים גם על התפתחות ההיסטוריוגרפיה (והראייה הסוציולוגית) של יהודי צפון אפריקה. דמות מרכזית בהקשר זה היה אנדרה שוראקי, שכתהן כסגן המזכ"ל של כ"ת. שוראקי חיבר ספר מקיף על יהודי המגרב, שכתרתו *Marche vers l'occident* (PUF, Paris, 1952) – המצעד לעבר המערב – ואשר תורגם (תוך כדי עדכונים) גם לעברית ולאנגלית. אך בזירה המרוקאית היו מחקריו של שוראקי ידועים עוד קודם לכן, כאשר פרסם חיבור על המצב המשפטי של היהודים שם (André Chouraqui *La Condition Juridique del Israélite Marocain*, AIU, Paris, 1950). שוראקי הדגיש את ההגבלות החלות על היהודים מתוקף הגדרתם כנתינים של המח'זן (השלטון המרכזי), ודרש זכויות מקבילות לאלה של יהודי צרפת. באותה עת, אחרי התוצאות הקשות של מלחמת-העולם השנייה, יכלו שוראקי ומנהיגים אחרים להיות פרו-צרפתים וגם פרו-ציונים. ספרו השני (המצעד לעבר המערב) הדגיש את המצב הכלכלי והחברתי הקשה של יהודים רבים במרוקו, ותמונה זו השתלבה עם הראייה שהתפתחה בישראל כלפי פזורה זו וכלפי העולים שהגיעו ממנה. ההנחה שבבסיס הספר, שלפיה פניהם של יהודי מרוקו אל עבר המערב, לא הייתה משותפת לכל מי שהכיר את הנושא. הגיאוגרף אנדרה אדם (André Adam *Casablanca*, Editions CNRS, t. 1, Paris, 1972) טען ששוראקי הגזים בהציגו את יהודי מרוקו כתלויים "בין מזרח למערב", ובמקום זה תיאר אותם כמחזורים הרבה יותר למציאות החברתית של הרוב המוסלמי במרוקו. ברור שהנתונים ה"אובייקטיביים" פתוחים להדגשים שונים ולפרשנויות שונות, וספרו של צור נותן לבו הזדמנות להעריך את התפיסות האידיאולוגיות השזורות בניתוח המגמות הדמוגרפיות.

בין שתופסים את היהודים במרוקו כמושפעים פחות מתרבות המערב או כקרובים יותר אליה, חלו בקרבם באותה עת שינויים משמעותיים. הגורם המוביל בחינוך המערבי שהוצע ליהודים במשך התקופה הקולוניאלית ועד מלחמת-העולם השנייה היו בתי-הספר של כ"ת, שנהגו מתמיכה כספית של משטר הפרוטקטורט הצרפתי. לאחר המלחמה המשיך כ"ת להיות פעיל, אבל במציאות החדשה נפתח פתח גם לגורמים יהודיים נוספים להיכנס למרוקו ולתקוע יתד בתחום החינוך. שתי דוגמות הן הרשת החינוכית "אוצר התורה", שהוקמה על-ידי ארגון ספרדי דתי הממוקם בארצות-הברית, ובתי-הספר מטעם תנועת חב"ד, שבסיסה גם-כן באמריקה. מעבר למקרים אלה, אנשי חינוך רבים חשו צורך להחזיר לתוכנית הלימודים מרכיב של עברית מדוברת – נושא שלא קיבל תשומת-לב בקוריקולום הקלסי של כ"ת. במסגרות שונות החל להיווצר רובד של צעירים בעלי מכוונות שונות, שאפשר לכנותם "מתמערבים", שאימצו כשפה המודרנית שלהם את העברית במקום הצרפתית. ברור שלמגמה זו היו השלכות ארוכות-טווח, במיוחד לגבי אותם צעירים שהגיעו לבסוף לישראל.

כל המתעניין בחברה הישראלית בעשור הראשון לקיומה ימצא עניין בפרק (הרביעי) על "המדינה היהודית והתפוצה המרוקנית". נושא הפרק אינו הקליטה בישראל, אבל

היבטים רבים של תהליכי עלייה וקליטה זוכים בתשומת־לב תוך כדי הטיפול ביחס שבין המדינה ליהודים במרוקו. במקום הראייה שצמחה במחקר הסוציולוגי דאז, שהניחה כי עלייה כרוכה בניתוק מהחברה המקורית, הפרק מציג תמונה דינמית שבה יש ציפיות במרוקו לגבי המשמעות של הבית הלאומי החדש. הפרק מתאר מפגשים מוחשיים בין עולים ממרוקו לבין החברה הקולטת שיצרו דימויים הדדיים. הוא מתאר את ההחלטות שהתקבלו בישראל ואשר הגבילו את העלייה הממשית בשנים הראשונות לקום המדינה, וכיצד הצטננה התלהבותם הראשונית של העולים לנוכח ההחלטות שפגעו בהם ובעולים־בכוח ולנוכח היחס המפלה כלפיהם. דוגמה ספציפית להתייחסות זו נמצאת בניסיון לעודד את הצעירים לעלות ארצה ולעכב את בואם של הוריהם. תהליך זה השאיר לעיתים משפחות במרוקו ללא מפרנס עיקרי. היו גם מקרים של צעירים שנפלו במלחמה הרחק מהוריהם, ואפילו לאחר מות בנם בושש "איחוד המשפחות" לבוא. בעיה זו היוותה את הרקע להקמת ארגונים של יהודי מרוקו שפעלו להתמודד עם קשיים אלה. כידוע, ארגונים אלה המשיכו להתקיים וקיבלו עם הזמן צביון שונה במקביל להתפתחות בחברה הרחבה.

אפשר "לקטלג" את הספר העשיר הזה במחיצת "הספרים הביקורתיים" משום שהוא מעלה שאלות לגבי הלאומיות והמחיר החברתי שלה, ודן לעומק בסוגיות היסטוריות שטרם זכו בהבהרה נאותה. אך כוחו אינו נובע מעמדה תיאורטית מובהקת. צור משכיל לגולל סיפור מורכב דרך תעודות היסטוריות מגוונות שמאפשרות לנו לשמוע קולות אנושיים שונים בתוך תהליכים רחבי־היקף. בעזרתן הוא מציג לפנינו את המניעים של קבוצות שונות, הן אלה שזוכות כיום באהדה "טבעית" והן אלה שהנטייה כעת היא לדון אותן לכף חובה. מעל לכל, הספר מוכיח שאי־אפשר לבדוד את החברה בישראל מההיסטוריה שלה, כולל ההיסטוריה של היהודים בארצות האסלאם.

הרווי גולדברג

האוניברסיטה העברית בירושלים